महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२० **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

रतीयसंस्कृतौ ब्रह्मचर्याश्रमः

सचिनद्विवेदी*

शोधसारांशः

विदितमेवैतत् किल महत्यविद्याकामकर्मप्रभवात्मकसंसारात् निवृत्तिकामयमानाः मनुष्याः दरीदृश्यन्ते। एतद्दोषापकर्षणाय नितरां यतमानाः यदि वर्णधर्मात् आश्रमधर्माद्वा विमुखाः भवन्ति तर्हि “पुनः पुनर्वशमापद्यते मे” इति श्रुत्यनुरीत्यास्य जगतो भवत्यनुवर्तनम्। तस्मान्मुक्तये प्रवृत्तिलक्षणाख्यो धर्मः अस्मदृषिभिः प्रणीतः यश्च वर्णाश्रमान् उद्दिश्य विहितः। अतस्तत्र भवति जिज्ञासा कस्मिन् वर्णे कस्मिंश्चिदाश्रमे कथमनुष्ठेयतेति। तदर्थं बोधायनजैमिनिबादरायणादयो नैके आचार्याः स्वस्व मतानि सयुक्तिकानि सप्रमाणानि च उपस्थापयामासुः। अस्मिंश्च शोधलेखे श्रीमद्भागवतपुराण-बोधायनस्मृति-मनुस्मृति-याज्ञवल्क्यस्मृत्यादीनां ग्रन्थानां मतावलोकनेन ऐक्यमत्यं सामरस्यं च चिकीर्ष्यते।

प्रस्तावना

भारतीयशास्त्रकाराणां मतानुसारं तस्यैव मनुष्यस्य जन्मसफलम् अभूत् यः स्वकीयजन्मनि धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु प्राप्तकौशलः अस्ति। आश्रमव्यवस्थायां मानवानां कर्तव्यानाम् उत्तरदायित्वं सम्मेल्यते। तदन्तरगततया च समग्रासु चतुरवस्थासु संविभाज्यते। तेषां च नामानि ब्रह्मचर्याश्रमः, गृहस्थाश्रमः, वानप्रस्थाश्रमः, सन्यासाश्रमः वर्तन्ते। प्रत्येकस्मिन् अपि आश्रमे भिन्नभिन्नकर्माणि नियमाश्च आख्यायन्ते। यैश्च मनुष्यः स्वकीयं बौद्धिकं शारीरिकम् आध्यात्मिकं विकासम् अलभत्। मनुष्यस्य प्रथमाश्रमः ब्रह्मचर्याश्रमः एतस्य अन्तर्गततया इन्द्रियाणां निग्रहपूर्वकं विद्याध्ययनेन शिक्षां प्राप्नुयात्। शिक्षां प्राप्य विवाहं विधाय जीवनस्य द्वितीयाश्रमे प्रविशेत् अर्थात् गृहस्थाश्रमे। तत्र च प्रविश्य सः स्वकीयसमाजस्य कर्तव्यं निर्वहेत् परिवारस्य कुटुम्बस्य वा यत् उत्तरदायित्वं तत्

---

*शोधच्छात्रः, कर्नाटकसंस्कृतविश्वविद्यालयः, बेङ्गलूरू।

सम्यक् रूपेण परिपालयेत्। तत्समाप्य पलितकेशाः पौत्रस्य मुखं च वीक्ष्य वने प्रविश्य कठोरं तपः आचरन् साधनैः स्वेन्द्रियाणां निग्रहे यत्नं कुर्यात्। यदा हि इन्द्रियनिग्रहः सुलभो भवति तदा जीवनस्य चतुर्थे मार्गे प्रविश्य मोक्षार्थं विहितसाधनानाम् अनुष्ठानेन सन्यासी भवेत्।

भारतीयमनुष्याणां जीवनं तावत् न केवलं भौतिकसंसाधनैः जायमानसुखेषु उद्देश्यपूर्णम् आसीत्, अपितु अध्यात्मिकोन्नतिं सम्प्राप्य जननमरणचक्रात् दूरीभवितुम् आसीत्।[1] एतादृशावस्थाम् एव मोक्षम् इत्याहुः शास्त्रविदः तत् तत्पुरुषेभ्यः विहितानि यानि आश्रमेषु कर्तव्यानि तेषां विधिवत् अनुष्ठानेन मनुष्यः चित्तशुद्धिं प्राप्नोति स्म।[2] मनुस्मृत्यनुसारेण "यः मनुष्यः आश्रमाणां यथाविधि पालनं कृत्वा होमादिकं निर्वतयन् जितेन्द्रियः सन् भिक्षाटन-बलिकर्म इत्यादिकर्मसु सदा प्रवृत्तो भवति सः मोक्षं विन्दते''।[3] महाभारतानुसारेण आश्रमव्यवस्था नाम चतुराश्रमो नाम चतुः सोपानयुक्तं लक्ष्यप्राप्तपन्थाः यः क्रमशः मनुष्यान् ब्रह्म प्रापयति। यः कश्चित् यदि तत्सोपानमारुरुक्षुः सोऽपि क्रमेण मोक्षं प्राप्य आत्यन्तिकं सुखं लभते।[4] एवं प्रकारेण ज्ञायते यत् एषा आश्रमव्यवस्था मानवस्य जीवनस्य उन्नतिं साधयितुं जीवनं नियन्त्र्ययितुं एका पद्धति आसीत् येन च मानवः स्वकीयं जीवनम् आनन्देन यापयन् भौतिकं च आनन्दं अनुभवति अन्ते च मोक्षं प्राप्नोति।

प्राचीनभारते आश्रमव्यवस्थायाः अवधारणा मुख्यतः सिद्धान्तद्वये आधारिता आसीत् एकं पुरुषार्थं द्वितीयं त्रिऋणञ्च। यदि कस्यचित् सम्बन्धः अवलोक्यते तर्हि आश्रमे पुरुषार्थे च अत्यन्तं घनिष्ठः सम्बन्धः आसीत्। पुरुषार्थानां पूर्णरूपेण क्रियान्वयः आश्रमव्यवस्थां विना भवितुं न अर्हति स्म। धर्मार्थकाममोक्षाख्याः चत्वारः पुरुषार्थाः मनुष्यस्य आधारस्तम्भभूताः स्थिताः यदनुसारं च मनुष्यः स्वजीवनस्य व्यवस्थां करोति स्म। ब्रह्मचर्यावस्थायां ब्रह्मचारी चारित्रिकदोषात् व्यक्तिगतदोषात् दूरं भूत्वा अनुशासितं संयमितं जीवनं यापयन् धर्मशास्त्र-

---

[1] बृहदारण्यकोपनिषत्, ६/२/१५

[2] बोधायनधर्मसूत्रम्, २/१०/१७/१५

[3] मनु. ६/३४

[4] महा भा. १२/२४२१५

शस्त्रशास्त्र इत्यादि अनेकाः विद्याः अभ्यसन् आसीत्। अस्मिन् वयसि च सः ब्रह्मचारी विद्याग्रहणसामर्थ्यम् आप्नोति, अथ च तस्य अनुभवं वा अनुसन्धातुं च समर्थः भवति तस्य मानसस्य अकालुष्यात्। अतः धर्मख्यः पुरुषार्थः कथं प्रसाधनीयः इत्याख्या बुद्धिः ब्रह्मचर्याश्रमे एव अवगम्यते स्म। अथ ब्रह्मचर्याश्रमं विधाय सः यदा गृहस्थाश्रमं प्रविशति तदा सः अर्थाख्यं कामाख्यं पुरुषार्थम् अनुभवन् तेन सह सांसारिकदायित्वम् अपि अनुभवन् जीवनं यापयति स्म। कामेन स्वानन्दः अर्थोपार्जनेन सह पारिवारिकं सामाजिकं कर्तव्यं निर्वहन्, काममाध्यमेन सन्तानोत्पत्तिं वंशोच्छेदः मा भवतु इति धिया प्रवर्तते स्म। एतत् प्रवर्तने तैत्तिरीया श्रुतिः प्रामाणिका भवति। "प्रजा च स्वाधाय प्रवचने च प्रजनश्चस्वाध्याय प्रवचने च प्रजातिश्चस्वाधाय प्रवचने च"।। अर्थे च कामे च मनुष्याणां प्रवृत्तिः स्वयमेव भवति इति कृत्वा तत्र उन्मत्तेव प्रवृत्तिः न स्यात् इति कारणात् तत्प्रति अपि नियमाः विधीयन्ते। न च एतयोः द्वयोः प्रवृत्तिः अवशिष्टेषु त्रिषु आश्रमेषु च निषिध्यते। तस्य अनन्तरं वानप्रस्थाश्रमे प्रविश्य तत्र च गृहं त्यक्त्वा वनं गत्वा इन्द्रियाणां निग्रहणं विधाय तपः प्रभावात् सांसारिकवृत्तिनां निग्रहं कृत्वा मोहमायाभ्यः दूरं भूत्वा जीवनं यापयेत्।

अस्मिन् आश्रमे मनुष्यः धर्मानुष्ठानं कुर्यात् अर्थं कामं च विहाय। अन्ते सन्यासाश्रमे प्रविष्य यत्र समस्तसांसारिकाणां विषयाणां त्यागं कृत्वा सांसारिकबन्धनात् ममत्वभावं विहाय मोक्षं प्राप्तुं यतेत। एवं च पुरुषार्थस्य यदि क्रियान्वयः करणीयः तर्हि तत्र आश्रमव्यवस्थायाः बहु महत्वम् अस्ति। आश्रमव्यवस्थायाः द्वितीयः आधारस्तम्भः भवति त्रयाणाम् ऋणानाम् अवधारणा। भारतीयानाम् ऋषीणां मुनीनां पुराणां शास्त्राणां प्रकारेण मनुष्येन त्रिभि ऋणैः सर्वदा बन्धनीयं भवति। त्रिभ्यः अपि ऋणेभ्यः तदा एव मुक्तिः भवति यदा स आश्रमाणां विधिवत् अनुष्ठानं करोति।

तानि च त्रीणि ऋणानि एवं प्रकारकाणि भवति - प्रथमं तावत् ऋषिऋणं, द्वितीयं देवऋणं, तृतीयं पितृऋणम् इति। कथमेतेभ्यः ऋणेभ्यः मुक्तिः इति आकाङ्क्षायाम् आह यदा मनुष्यः विधिवत् शास्त्राध्ययनं वेदाध्ययनं करोति स्म तदा सः ऋषिऋणात् विमुक्तो भवति स्म। एतस्य च प्राथमिकम् उद्देश्यं तावत् भवति स्म यत् ऋषिभ्यः यत् ज्ञानं प्राप्तं तस्य

अपाकरणम् इति। अत एव ब्रह्मचर्याश्रमे सः ज्ञानं लब्ध्वा वानप्रस्थाश्रमे च अन्येभ्यः ब्रह्मचर्याश्रमे विद्यमानेभ्यः जनेभ्यः वटुभ्यः विद्याम् अध्याप्य ऋषिऋणात् विमुक्तो भवति। अथ च ग्रहस्थे आश्रमे प्रविश्य यथाविधि पुत्रं च उत्पाद्य पितृऋणात् विमुक्तो भवति। अत एव पितृऋणस्य मुक्त्यर्थं गृहस्थाश्रमे प्रवेशः अनिवार्यम् आसीत् यतः सः तस्मिन् आश्रमे प्रविष्य धर्मेण प्रजाः उत्पाद्य सन्तानविच्छेदं हित्वा वंशपरम्परां च पालयन् पितृऋणात् विमुक्तो भवति स्म। महाभारतानुसारेण यः मनुष्यः त्रिभिः ऋणैः अविमुक्तः सन् यदि सन्यासं धत्ते तर्हि सः वेदविरुद्धमार्गम् उपाश्रयते।[1] मनुस्मृति-अनुसारेण यदि कश्चित् मनुष्यः त्रिभिः ऋणैः अविमुक्तः सन् यदि मोक्षार्थं यतते तर्हि सः अवश्यम् अधोगतिमेव लभते।[2]

एवं प्रकारेण आश्रमव्यवस्था प्राचीनभारतीयविज्ञानिनाम् अद्वितीयज्ञानस्य प्रतीकभूतम् आसीत्। यत्र च लौकिकस्य अलौकिकस्य धर्मस्य ज्ञानस्य त्यागस्य तपसः भोगस्य च अद्भूतरूपेणसमन्वयः आसीत्।

आश्रमशब्दस्यार्थः

आश्रमशब्दस्तावत् पाणिनीयधातुपाठानुसारेण श्रमु धातोः उत्पन्नः यस्य च सामान्यार्थः भवति प्रयत्नं परिश्रमः। शब्दकल्पद्रुमे अस्य शब्दस्य व्युत्पत्तिः आङ् उपसर्गपूर्वक श्रमु धातोः घञ् प्रत्यये सति निष्पद्यते। तत्र च शास्त्रोक्तधर्म विशेषः इत्यर्थः समुपलभ्यते।[3] वाल्मीकिरामायणाधारेण आश्रमशब्दः कुट्यर्थं प्रयुक्तः यत्र मनुष्यः कश्चित् तपस्वी वा तपपूर्णं जीवनं यापयति स्म सः आश्रमः।[4] पी. वी. काणे महोदयानुसारम् आश्रमशब्दस्य व्युत्पत्तिः अर्थो वा एवं भवति "आश्रम्यन्ति अस्मिन् इति आश्रमः" अर्थात् तादृशं जीवनं यत्र च मनुष्यः मुक्त्यर्थं यथेष्टं प्रयत्नं करोति स्म।[5] मनुस्मृत्यनुसारेण आश्रमव्यवस्थायाः प्रथमं प्रयोजनं यत्

---

[1] महा भा. १/११/१७२

[2] मनु. ६/३३

[3] शब्दकल्पद्रुमः

[4] वाल्मीकिरा. ३/१२/५, ३/१५/२०,२५,२६

[5] धर्मशास्त्र का इतिहास १/२६७

मनुष्यस्य जीवने कश्चित् तादृशः क्रमः आगच्छेत् येन च मनुष्यस्य सर्वाङ्गीणविकासः भवेत्। स च विकासः मुक्त्यर्थकः।[1] एवं प्रकारेण अवगम्यते यत् आश्रमव्यवस्था नाम भारतीयसंस्कृतेः अद्वितीयं वैशिष्ट्यम्। धर्मशास्त्रकाराणां दूरदर्षिता व्यावहारिकता च स्पष्टं प्रतीयते।

प्रायः सर्वैः अपि धर्मशास्त्रकारैः विशिष्टाश्रमे विद्यमानानां जनानां विशिष्टकर्मविधानार्थं कश्चित् यत्नः अवश्यम् अकारि। यस्य पालनं प्रत्येकं व्यक्तेः अनिवार्यम् आसीत्। महर्षिगौतमानुसारेण आश्रमधर्मेणहीनाः जनाः पतिताः जनाः इत्युच्यन्ते स्म एभिः व्यवहारोऽपि निषिध्यः गम्यते स्म सम्माने च अनधिकारी[2]।

ब्रह्मचर्याश्रमः

भारतीयधर्मशास्त्रकारैः स्वकीयस्मृतिग्रन्थेषु मानवजीवनस्य प्रारम्भावस्था या सा ब्रह्मचर्याश्रमत्वे परिगणिता। तदेव वयः ब्रह्मचर्याश्रमस्य योग्यमिति। यदा हि बालकस्य विद्याध्ययनयोग्यता सम्पद्यते तदा तस्य आश्रमव्यवस्थायाः आरम्भो भवति। ब्रह्मचर्यावस्थायाः प्राक् सर्वेऽपि संस्काराः पितृभिः अनुवर्तन्ते स्म किन्तु यदा सः गुरुकुलं प्रविशति ततः परं अग्रिमसंस्काराः तदाचार्यैः सुसंस्कृतेन तेन स्वयमपि कर्तुं शक्यन्ते स्म। अस्मिन् आश्रमे निवसन् स्वकीयशक्तिः सञ्चयन् भौतिकसुखात् दूरे भवन् संयमितम् अनुशासितं जीवन् यापयन् गुरुकुले विद्यार्थीरूपेण शिक्षां गृह्णाति। आध्यात्मिकविकासार्थम् अपि यतते। एवं प्रकारेण अयं जनः इन्द्रियसंयमेन, चरित्रनिर्माणेन, कठोरतपसा, अध्ययनेन, अनुशासनेन च स्वकीयं चारित्रिकं अनुशासिकं जीवनं निर्माति स्म। प्रयोजनञ्च एतावत् कठिनतायाः किमिति चेत् यदा हि सः ब्रह्मचर्याश्रमं समाप्य गृहस्थाश्रमे प्रविशति तदा सः तदाश्रमं सम्यक् परिपालयन् अन्याश्रमेषु सः योग्यः सम्पद्येत्। 'ब्रह्मचर्य'शब्दः शब्दद्वयस्य योजनेन उत्पन्नः ब्रह्म इत्येकं चर्यम् इत्यपरम्। ब्रह्म इति पदस्य अर्थः वेदः अथवा महान् इति पदस्य अर्थः विचरणम्।

---

[1] मनु. ६/८८

[2] गौ.ध.सू. १/९.७

किन्तु ब्रह्मचरति इति यत्र ब्रह्मचर्यम् अर्थात् यस्मिन् आश्रमे प्रविश्य मनुष्यः वेदाध्ययनादिकं करोति सः आश्रमः ब्रह्मचर्याश्रमः। गत्यर्थक-धातोः ज्ञानार्थे अन्वयः इति नियमात्।[1] एवं प्रकारेण नियमेन संयमनेन च जीवनं पालयन् वेद-वेदाङ्गानाम् अध्ययनं ब्रह्मचारिणः प्रमुखं कर्तव्य इति गम्यते स्म। एतस्य आश्रमस्य आरम्भः उपनयनात् अनन्तरं आरभ्यते स्म।[2] धर्मशास्त्रेषु त्रिभ्यः वर्णेभ्यः एव उपनयनसंस्कारस्य योग्यता प्रत्यपादि। शूद्रस्य कृते च उपनयनसंस्कारस्य निषेधः कृतः। ब्राह्मणवर्णबालकस्य उपनयनसंस्कारः गर्भात् अष्टमे क्षत्रियस्य एकादशे वैश्यस्य त्रयोदशे संस्कारः करणीयः। समानः सन्दर्भः श्रीमद्भागवत्महापुराणे एवं प्राप्यते यत् गर्भाधानादि संस्काराणां क्रमानुसारं यदा यज्ञोपवीतसंस्कारः संप्रवर्तते यदा मनुष्यस्य द्वितीयं जन्मभवति। तस्मिन् च द्वितीये जन्मनि प्रविश्य बालकः गुरुकुलं प्रविशेत्।[3] 'उपनयन'शब्दस्य सामान्यार्थः इत्युक्ते "कुमारस्य आचार्यस्य समीपं नयनम्'' इति अर्थात् तादृशं कर्म येन बालकः आचार्यस्य समीपं गच्छति। तथा च अनेन संस्कारेण सः द्वितीयं जन्म प्राप्नोति।[4] तदा एव द्विजशब्दः सार्थकताम् आप्नोति। अर्थात् संस्कारैः द्वितीयं जन्म यस्य सः द्विजः। अथवा प्रथमं जन्म मातुः गर्भात् द्वितीयं मुञ्जस्य धरणेन गुरुकुलं गर्भः सावित्री माता आचार्यश्च पिता रूपेण भवति।[5] स्मृतिकालीनः ब्रह्मचर्याश्रमः सम्पूर्णतया वैराग्ययुक्तः एवासीत्। मन्वादिस्मृतिषु विस्तारपूर्वकं तस्य वर्णनं लभ्यते। यदन्तर्गततया च उपनयनसंस्कारेण युक्तः बालकः गुरुकुलं प्रविश्य विध्यनुसारेण वेदाध्ययनं कुर्यात्।[6] ब्रह्मचारी च स्ववर्णानुसारेण चर्मसूत्रं मेखला दण्डम्

---

[1] अमरकोशः

[2] मनु. २/१७३

[3] भागवत. ११/१७/२२

[4] तत्रैव, ११/१७/२२

[5] मनु. २/२०, या.१/३९

[6] तत्रैव, २/१७३

इत्यादिकं धरेत्।[1] स च इन्द्रियनिग्रहपूर्वकं तपसः नियमान् पालयेत्।[2] नित्यकर्माणि यानि स्नानादीनि देवऋषिपितृतर्पणं देवार्चनं समिधाधानम् इति तत् श्रद्धया अनुष्ठीयात्।[3]

ब्रह्मचारिणः निषिद्धकर्मणां वर्णनम् –

मधुमांसानां सुगन्धिद्रव्यानां लेपनं, अतिकटु-अम्ल-मधुर-लवणादिरसयुक्तं भोजनं, मालाधारणं, स्त्रीभिः सम्बन्धः, प्राणिनां हिंसा, तैलादिना शरीरमर्दनम्, अञ्जनलेपनम्, उपानहधारणं, छत्रधारणं, कामः, क्रोधः, लोभः, नृत्यं, गानं, वादनं, द्यूतक्रीडा, वाद-विवादः अन्येषां दोषानां कथनम् असत्यभाषणं, मैथुनं, मैथुनेच्छया स्त्रियः दर्शनम्, श्वस्पर्शः वा, वीर्यस्खलनम् इत्यादि - कर्माणि ब्रह्मचारिवर्गेण कदापि न अनुष्ठेयानि। निषिद्धानि हि इमानि ब्रह्मचारिभ्यः।[4]

गुरुं प्रति आचाराः

गुरोः पार्श्वे यदा ब्रह्मचारी तिष्ठति तदा तेन केचन आचाराः पालनीयाः भवन्ति ते च आचाराः अधस्तात् प्रस्तूयन्ते।

गुरोः समीपे मनोबुद्धिवाक्षरीराणि च संयम्य नमस्कारमुद्रायां गुरुं पश्येत्।[5] ब्रह्म वस्त्रे च स्यात्। गुरुणा आस्यताम् इत्युक्ते सः गुरुमुखाभि सन् उपविशेत।[6] प्रतिदिनं गुरोः जागरणात् प्राक् जागरितो भवेत शयनादनन्तरमेव शयनं कुर्यात्।[7] वस्त्रभोजनादिकमपि गुरोः अपेक्षया न्यूनं स्वीकुर्यात्।[8] स च ब्रह्मचारी गुरोः अनुगमनं कुर्यात्। गुरोः प्रतिश्रवणम् उत्थाय

---

[1] मनु. २/१७४
[2] तत्रैव, २/१७५
[3] तत्रैव, २/१७६
[4] तत्रैव, २/१७७-१८०, या.१/३३
[5] तत्रैव, २/१९२
[6] तत्रैव, २/१९३
[7] तत्रैव, २/१९४
[8] तत्रैव, २/१९६,१९७

एव कुर्यात्। गुरोः प्रतिश्रवणं तस्य अभिमुखः सन् एव कुर्यात् न तु प्रतिमुखः तन्निषिध्यते। गुरुणा सह सम्भाषणम् अत्यन्तं विनयपूर्वकं कुर्यात्। शिष्यस्य आसनं शय्या वा गुरोः अपेक्षया निम्नस्तरे एव भवेत्।[1] गुरोः नामोच्चारणं न कुर्यात् तथा च सर्वकार्याणाम् अनुसरणम् अपि न कुर्यात्।[2] गुरोः दोषमपि न श्रूयेत्।[3] एवं प्रकारकाणि हि गुरोः प्रतिषिध्यस्य आचरणानि स्मृत्यादिग्रन्थेषु वर्णितानि।

तथा विधानि हि ब्रह्मचारिभ्यः भिक्षा, आचमनम्, भोजनस्य नियमः, वेदाध्ययनस्य विधिः, गुरुवन्दनविधिः, प्राणायामः, सावित्रीजपः, अग्निकार्यम्। शौचाचाराः, इन्द्रियसंयमाः, सन्ध्योपासनम्, अभिवादनम्, नित्यनैमित्तिकं कर्म, इत्यादि अनेके विधयः श्रूयन्ते येषां च अनुष्ठानेन ब्रह्मचारी कृतकृत्यो भवति।

श्रीमद्भागवतमहापुराणान्तर्गततया ब्रह्मचर्याश्रमस्य वर्णनं सप्तमे स्कन्धे तथा च एकादशे स्कन्धे प्राप्यते। यत्र ब्रह्मचारिणः मुख्यः धर्मः आचार्यस्य सेवा इति प्रतिपादितम्।[4] इन्द्रयाणां निग्रहं कुर्वन् गुरुकुले निवसेत्। तथा गुरुचरणारविन्दयोः अनुरागं स्थापयेत् तथा च गुरुहितम् एव कार्यम् अनुष्ठीयात्।[5] गुरुकुले वसन् सन् वेदवेदाङ्ग-उपनिषदादीनां सम्यक् अध्ययनं कुर्यात्।[6] सायंकाले प्रातश्च गुरुं सूर्यम् अग्निम् एव विशिष्टदेवताः अपि आराधयेत्। तथा च उभयसन्ध्यासु मौनेन एकाग्रचित्तेन सन्ध्योपासन-अङ्गतया गायत्रीछन्दोबद्धं सवितृदेवतात्मकं मन्त्रं जपेत्।[7] गुरोः आह्वानकाले अध्ययनं कुर्यात्। अध्यनारम्भे अन्ते च गुरोः

---

[1] मनु.२/१९८
[2] तत्रैव, २/१९९
[3] तत्रैव, २/२००
[4] भागवत. ११/१८/४२
[5] तत्रैव, ७/१२/१
[6] तत्रैव, ७/१२/१३, ११/१७/२२
[7] तत्रैव, ७/१२/२, ११/१७/२६

नमस्कारं कुर्यात्।[1] ब्रह्मचारी मेखला, कमण्डलं, मृगचर्म वस्त्रं, जटां, दण्डं, यज्ञोपवीतं तथा हस्ते कुशं धरेत्।[2] सायंकाले प्रातः काले च भिक्षाटनं कुर्यात्, तच्च सर्वं गुरवे निवेदयेत्। आज्ञानुसारेण एव हि भिक्षां गृह्णीयात्, यदि आज्ञा नास्ति तर्हि भोजनं विना एव वसेत्।[3] शीलादिगुणानां पालनं कुर्यात्, अल्पाहारी भवेत्, श्रद्धावान् स्यात्, जितेन्द्रियः स्यात्, स्त्रीवर्गे ये वसन्ति तै सह, पुनः स्त्रीवर्गे च आवश्यकतानुसारमेव हि व्यवहारं कुर्यात्।[4] सः ब्रह्मचारी निरीक्षणात्मकदृष्ट्या स्त्रियः दर्शनं स्पर्शः वार्तालापः, मिथुनवन्तौ पुरुषौ न पश्येत्, तत्र दृष्टपातमपि न कुर्यात्।[5] बलपूर्वकं स्वकीयेषु इन्द्रियेषु संयमं विदध्यात्।[6] पुमान् ब्रह्मचारी गुरुपत्न्याः सद्भावे स्वकीयकेशप्रसाधनम् अथ च शरीरस्य मर्दनम् अङ्गेषु लेपनादिकं न कुर्यात्, अभावे तु यथा समयं यथा अपेक्षाबुद्धिद्वारा व्यवहरेत्।[7] एतत् प्रति इदं कारणं भवति यावत् पर्यन्तम् अहं पुमान् सा स्त्री इत्याकारकभावः द्वैतप्रपञ्चः वर्तते एव। अतः यदि पुरुषाः स्त्री संसर्गे भवन्ति तर्हि तावत् पर्यन्तं तेषां भोग्यविषयिणी बुद्धि अनुवर्तते एव।[8] ब्रह्मचारिणः अङ्गेषु सौन्दर्यप्रसाधनस्य लेपनं स्त्रियः चित्र निर्माणं, मधुमांसादिभक्षणं, सुगन्धद्रव्योपयोगः, गुप्तेन्द्रियाणां केषकर्तनं नखकर्तनादिकं च निषिद्धं कर्म।[9] ब्रह्मचारी स्वप्रयत्नेन वीर्यस्खलनं न कुर्यात् यदि जातं तर्हि स्नानं कृत्वा प्राणायामं विधाय गायत्रीजपं कुर्यात्।[10] अग्निगुरुसर्वप्राणिषु

---

[1] भागवत. ७/१२/३
[2] तत्रैव, ७/१२/४, ११/१७/२३
[3] तत्रैव, ७/१२/५, ११/१७/२८
[4] तत्रैव, ७/१२/६
[5] तत्रैव, ११/१२/५३
[6] तत्रैव, ७/१२/७
[7] तत्रैव, ७/१२/८,९
[8] तत्रैव, ७/१२/१०
[9] तत्रैव, ७/१२/१२, ११/१७/२४
[10] तत्रैव, ११/१७/२५

ईश्वरदर्शनेन तत्र च स्वात्मत्वं पश्यन् यदि जीवति तर्हि सः सकलपापात् प्रमुच्यते।[1] आचार्यः अथवा गुरुः सर्व देवमयो भवति, स च देवतुल्यः भवति। आचार्यस्य अनुगमनं तस्य शुश्रूषा च ब्रह्मचारिणः मुख्यं कर्म।[2] यदि ब्रह्मचारिणः तत्काले एव उत्पन्ना ब्रह्मविषयक जिज्ञासा तर्हि सः आजीवनं ब्रह्मचारी भवितुम् अर्हति।[3] शौचम्, आचमनं, स्नानं, सन्ध्योपासनं, स्वभावसरलता, तीर्थसेवा, जपः, तपः, मनसः वाण्याः संयमः, अस्पृश्यवस्तूनां अस्पर्शः, भक्ष्याभक्ष्यविचारः, वाणी प्रयोगे विवेकः इमे सर्वेऽपि आचाराः ब्रह्मचारिवर्गं मिलित्वा सर्वेभ्यः वर्गेभ्यः सर्वेभ्यश्च आश्रमेभ्य आचारत्वेन चोदिताः।[4] गुरुदक्षिणा विषये च श्रूयते यत् यदि शिष्यः सामर्थ्यवान् तर्हि गुरोः अनुकूलं दक्षिणां दद्यात्।[5]

एवं च श्रीमद्भागवतमहापुराणावलोकनेन मनुयाज्ञवल्क्यस्मृत्यवलोकनेन च इदमवगम्यते यत् उभयत्रापि ब्रह्मचर्याश्रमस्य विषये समाना व्यवस्था समुपलभ्यते अथ च ब्रह्मचारिणः आश्रमस्य विषयसौक्ष्मेण अध्ययनेन इदम् अवगम्यते यत् - ब्रह्मचारिणः प्रमुखोद्देश्यं तु गुरुकुले भूत्वा वेदादिसकलविद्याः अध्ययनं कुर्वन् आश्रमस्य विविधक्रियाकलापेषु च भागं गृह्णन् व्यावहारिकं ज्ञानं प्राप्नुयात्। भिक्षाटनेन अन्येषु विषयेषु अहङ्कारेषु च विजयं प्राप्नुवन् विनयादिगुणैः सुसम्पन्नो भवेत्। निषिद्धकर्मणां परित्यागं कुर्यात्। मनः एकाग्रं भवेत्। बाह्यविषयेषु च अनासक्तबुद्धिः स्यात्। एवं रूपेण हि ब्रह्मचारी स्वकीयं विकासं कर्तुं शक्नोति इति।

❑❑❑

---

[1] भागवत. ७/१२/१५, ११/१७/३२

[2] तत्रैव, ११/१७/२७-२९

[3] तत्रैव, ११/१७/३१

[4] तत्रैव, ११/१७/३४-३५

[5] तत्रैव, ७/१२/१४, ११/१७/३४

[5] मनु.३/४०५